

השכלה וחסידות בכרם חמד

משה פלאי

כרם חמד, כתב-העת המשכילי שיצא לאור בשנים 1833-1856 בתשעה כרכים בווינה, בפראג ובברלין, שימש כלי ביטוי למשכילים בגליציה ובאיטליה. סופריו - מלומדים וחוקרים - אנשי 'חוכמת ישראל' - עסקו בחקר מדעי היהדות, רובם בגישה מתונה, בדרך כלל, שהתחשבה במסורת ישראל.

תחומי המחקר שפורסמו בכרם חמד כללו היבטים היסטוריים, תרבותיים ודתיים בקורפוס המקודש מן המקרא ונושאי כליו והספרות הבתר-מקראית, המשנה, התלמוד והפיוט, ועד ספרות ימי הביניים והעת החדשה. המחקרים נסבו גם על מקצועות חול כגאוגרפיה, ארכאולוגיה, הנדסה, ביקורת ולשון עברית, וכן על נושאי קודש כפרשנות, נבואה, מנהגי דת ורפורמה דתית, וכמו כן הוצגו דמויות אישים ייחודיים בביוגרפיות ואף נמסר, בין היתר, מידע על יהודי התפוצות באיטליה, בגליציה וברוסיה.

למרות העיסוק בנושאים מדעיים ומחקריים 'טהורים', נמצאו בכתב-העת מגמות משכיליות מובהקות שעסקו בתופעות שהזמן גרמן. אחת המגמות השכיחות הייתה ביקורת חריפה שנמתחה נגד תופעת החסידות - ביקורת אשר חרגה ממסגרת מחקרית עיונית וציינה את ההשכלה העברית בגלייה בשליש השני של המאה ה"ט. ניתן להסביר את מציאותה של ביקורת החסידים והחסידות בכתב-עת מדעי - כפורמט המיוחד של המאמרים. המאמרים המדעיים והמחקריים שנדפסו בכרם חמד הופיעו באופן ייחודי כפורמט של מכתבים שהוחלפו בין הסופרים לבין עצמם או בין הסופרים והעורך. בדרך זו, נוצר מימד אישי וזמני למאמרים, וחלקם חשפו פרטים אישיים על חיי מחבריהם, בריאותם ומצב רוחם, וכן קשרי הידידות שפיתחו ביניהם לבין עצמם, ואף מתיחויות ויריבויות בין כמה מן הסופרים.

נראה אפוא כי מכתביהם-מאמריהם של סופרי כרם חמד נכתבו בתוך מציאות ידועה ובתוך חברה יהודית וכללית במקומותיהם השונים. ותופעת החסידות משכה אליה ביקורת קשה בכתביבתם של המלומדים המשכילים.

מה הביא את המשכילים למתוח ביקורת על החסידים והחסידות? מתוך שלל החומר על החסידות והחסידים בכרם חמד שיידון בהמשך, עולים הנושאים הבאים: שאיפתם של המשכילים לטהר את הדת מכל השפעות זרות ורצונם להיצמד ליהדות המקורית 'הטהורה';

מנהגים משונים של החסידים, שלפי המשכילים לא היו מגופה של היהדות;

מנהגי תפילה שונים ומשונים;

אמונות טפלות;

אמונתם במציאות מלאכים, שדים ורוחות;

משה פלאי הוא פרופ' לספרות עברית וראש התכנית ללימודי יהדות באוניברסיטת מרכז פלורידה באורלנדו. פרסם מאמרים וספרים לרוב בתחומי ספרות ההשכלה והתרבות העברית באמריקה.

אמונה מיסטית והידרשות לזוהר ולקבלה;
ביטול נוהגי דת קבועים ומקובלים והמרתם בחדשים.

ההיקף של המאמרים וההתבטאויות נגד החסידים והחסידות בכרם חמד לא היה רב. במפתח לכרם חמד שהופיע בראשית שנת תק"ע רשמתי 14 עיולים בנושא זה. אך האינטנסיוויות של הביטויים הייתה מרוכזת וחרیפה באופן מיוחד. במידה רבה ממשיכים סופרים אלה מסורת אנטי-חסידית שנפוצה בשילהי המאה הי"ח (1789) בחוברת נגד עדת החסידים בפרנקפורט בהנהגתו של נתן אדלר בשם מעשה תעתועים, שחיבר ליב וטצלר; ובעשור השני למאה הי"ט, התיאור הסאטירי של סדר העבודה בבית כנסת שהופיע בחוברתו של ישראל ברסלאו חרב נוקמת נקם ברית (1819) בהקשר עם פולמוס ההיכל. שם הוא מתאר את הרעש והמהומה והמבולקה שאפיינו את התפילה בבית הכנסת המקובל, והוא שואף לשוות ארשת של כבוד והוד לסדר התפילה, כנהוג בהיכל הריפורמי בהמבורג.³

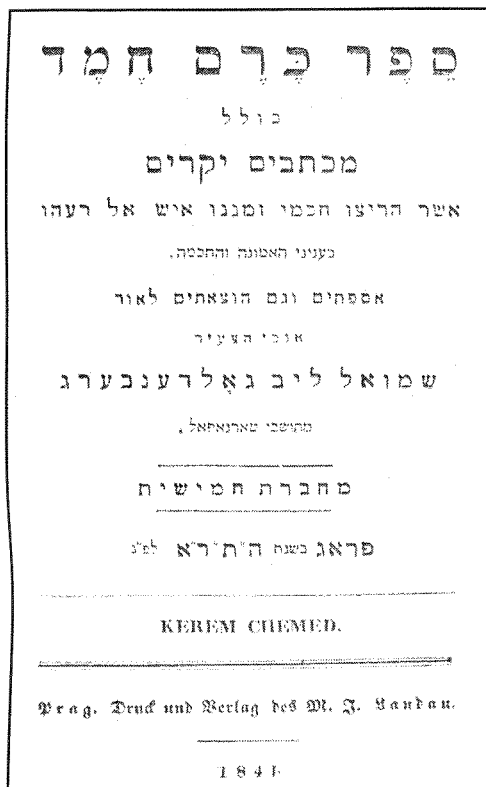
הסיבה למאבקם של המשכילים בחסידים

ביקורת מעין זו לא הייתה ללא סיבה. החסידים רדפו את המשכילים, כפי שניתן ללמוד מעדויות שנדפסו בכרם חמד עצמו במכתבי משכילים צעירים שנרדפו על ידי החסידים משום נטייתם להשכלה.

ממכתב אחד שכותב משכיל ותיק המזדהה בשם 'פלאי', והמיוחס לרנ"ק, למשכיל צעיר, ובו דברי עידוד, מסתבר שחסידי עירו איימו על המשכיל בחרם וביקשו לשרוף את ספריו, והוא אכן נענה לדרישותיהם ומסר את ספריו לשריפה.⁴ כותב רנ"ק בהתרגשות למשמע המאורע: "קול שופר שמעה אזני ותרועת מלחמה, קדשו עליך איזה מתחסדים בעירך, ארבו לך בלילה, יחד נועדו לבהלך ולאיים עליך בחרם ונדוי, לבעבור תחדל מלכת בדרך תבונה, ותשפיק בהבליהם" (עמ' 90). והוא מגיב על כך בכותבו, "בשמעי חם לבי בקרבי, ועשן עלה באפי".

רנ"ק מוכיח את המשכיל הצעיר על כי נכנע לרודפיו והוא מחזק את רוחו לבל יירא מפניהם: "אולם עוד יותר נעויתי ונבהלתי לשמוע כי נפל פחדם עליך, והמסו את לבבך, עד שנענית למסור להם איזה מספרך [!] הטובים והנקיים לשריפה, ותתחנן לזד האויל אשר בראשם, כנער בוכה תחת השבט". והוא גוער בו: "הסכלת עשו! שגית הרבה מאוד".

יחסו של רנ"ק לחסידים, אויביו של המשכיל הצעיר, מתבטא בכינויי גנאי שהוא מכנה אותם: שיכורים, בטלים וצבועים. כדי לחזק את המשכיל הצעיר, טוען רנ"ק שהחסידים 'משדרים' עוצמה ומודיעים כי הם רבים "וידם תקופה [תקפה] ושלטת באומה". אך לא כן הוא. הוא מבטלם ככוח משפיע בקהילה היהודית, שהרי הם אינם ידועים בערי אשכנז, איטליה וארצות המזרח והמערב, שבהם חיים רוב היהודים. וגם "במדינתנו" הם מצויים בערים קטנות ובכפרים נידחים, ולא בקהילות מבוססות ובמקומות יישוב גדולים (עמ' 90). שם "לא ירימו קרן, ובתכלית השפלות ישבו ידמו ככלבים אלמים, לא יכלו לנבוח." "במקומותינו" הניחו להם "המשכילים הישרים בלבותם, למיעוט ערכם דלותם ושפלותם והיותם כחגבים בעיניהם" כדי שלא לעורר מדינים.

כדרכם של משכילים אחרים מתאר רנ"ק את אחד 'הצדיקים' החסידיים בביזיונו, ומכנהו בכינוי גנאי: "הנבל ובעל עבירה מברדיטשוב יושב ומספר בקהל, פתאום [פתאים?]
[עומדים ברעדה, כמה מבצרים ברקיע כבש היום בתפלתו וכמה עולמות כפופים תחתיו ומיחלים לשפע ע"י אתערותא דלתתא] [התעוררות מלמטה - בעולמות התחתונים] [...] יושב בשמים ישחק לגאווה המשונה". ובתוך כך, הנה בא שוטר העיר ומקלו בידו לגרשו; "הרבי נבהל ופניו מלבינים, השוטר יניף יד, והוא קם מכסאו והולך אחריו בפחד עצום, ואחרי אשר שפך עליו [השוטר] בוז וחרפות מרבה להכיל, יגרשהו מן העיר, ולא נזדעזו העולמות ולא חשכו המאורות ועולם כמנהגו נוהג" (עמ' 91).
למיקרה עצמו, רנ"ק אינו מסתפק רק בעידוד ובגינוי, והוא מוכן לפעולה. הוא מבקש פרטים על איומי החסידיים ועל שריפת ספריו של המשכיל, והוא מבטיחו כי יפעל שהשלטונות יענישו את אלה שפגעו בצעיר ("ראוי להנקם מהם"), אלא אם כן הוא מוחל על עלבונו (עמ' 91).

משכילים מבוססים נרדפו על ידי החסידים

אך לא רק פרחי משכילים נרדפו עד צוואר; משכילים מבוססים כשלמה יהודה ראפפורט (שי"ר) (1790-1867) נרדפו אף הם. שי"ר מתלונן במכתב שנשלח אל שד"ל על שנאת אנשי מקומו את דרכי המחקר ברוח ההשכלה המתונה שאינה סוטה מערכי היהדות. והוא אף מצפה לביקורת חריפה יותר של "אנשי כת החדשה בארצנו, המכנים עצמם בשם חסידים, אשר משכו ברשתם כבר הרבה ממורי הארץ? מה עול ימצאו או יבקשו למצוא בדברי, למען התגולל עליהם? ולמי אני עמל איפוא ומחסר את נפשי מטובה..." (עמ' 20).

מצבו של שי"ר היה קשה. הוא הרבה להתלונן על מצבו הכלכלי והחברתי וטען, כי אמנם הוא זוכה לשבחים רבים שמעטיירים עליו על למדנותו, אך אלה אינם מועילים לרווחתו משום שעליו להתמודד עם "השוטמים והמקטינים". הוא מתאר את מצבו במילים אלה: "מחוץ יושיטו לי שרביט זהב, והאורב יושב לי בחדר" (עמ' 39).

בעקבות הביקורת שהוטחה נגדו, נאלץ שי"ר להצטדק ולהסביר את דרכו במחקר. לדבריו, חקירותיו מתרכזות ב"קדמוניות ישראל" ואינן נוגעות ביסודות היהדות. ולנוכח ההתקפות עליו הוא מרגיש צורך להצהיר אמונים לאמונת אומן, בכותבו: "ומי כמוני מכבד ואוהב בכל לב את התורה הנמסרת מדור דור" (שם). הוא מצהיר, כי "חבר אני לכל יראי ה' ולשומרי פקודיו הכתובים והמסורים", והוא מקבל את התורה שבכתב והתורה שבעל פה, אך אינו כולל את האגדות ודרושי המוסר כחלק מתורה שבע"פ. הסברו והצהרתו והאסמכתא מגדולי ישראל שהוא מזכירה במכתבו לא הועילו לקרבו אל חוגי החרדים.

מאבקו של שי"ר החריף כשמונה לרב בטארנופול בהתערבותם של משכילים רבי השפעה כיוסף פרל, והוא נאלץ להתמודד אישית עם שונאיו (עמ' 48-49). וכידוע לא התמיד שי"ר במשרתו זו ונאלץ לפרוש ממנה ולעבור לפראג שם מונה כאב בית דין. שי"ר עצמו לא ישב בקרן זווית וביכה את גורלו. עוד קודם לכן, ואף לאחר מכן כתב מאמרי ביקורת על מגלה טמירין בבכורי העתים ועל בוחן צדיק בכרם חמד ובהם שיבח את המחבר, יוסף פרל, על הסאטירות החושפות את הליכותיהם, מחשבתם ודרך חייהם המוזרות של החסידים כפי שנראה בהמשך.

התנגדות לחסידות במסגרת היצירה הבלטריסטית

אפיק נוסף של ההתנגדות לחסידות הופנה למסגרת היצירה הבלטריסטית בסאטירות של ארטור וכן גם בביקורת הסאטירה בוחן צדיק של פרל שפרסם שי"ר בכרם חמד, תוך אזכור הסאטירה הקודמת מגלה טמירין.

השתתפותם של יוסף פרל ויצחק ארטור (1791-1851), נושאי דברה של גליציה המשכילית, בכרם חמד תרמה נושאים אנטי חסידיים לכתב-העת. ראשית פרסומו של ארטור - בסאטירות האנטי חסידיות שלו, כגון "חזיון בארץ הרפאים", שנדפס בכרך א' של כרם חמד ו"חסידות וחכמה" ו"תלונות סני וסנסני וסמנגלוף", שראו אור בכרכים הבאים. שתי האחרונות הן סאטירות בסדרת 'הצופה לבית ישראל', שבהן

'הצופה' בוחן את מצבם הרוחני והתרבותי של היהודים בגליציה תוך מיקוד המבט הסאטירי על אורחותיהם של החסידים.

"חזיון בארץ הרפאים" היא סאטירה על ידיד משכיל שנפטר ונענש בשאלו משום שדחה את החסידות.⁷ הדובר פונה אל הנפטר ב'שאלות תם' המבקשות, כמובן, להצביע על היפוכו: "למה תבקש דעת?" "מדוע תחפש אמת?" שהרי האלטרנטיווה 'מושכת יותר': "כאחד הקדושים בארץ הרב נא כזב על כזב, וכצדיק יסוד עולם טפול נא שקר על שקר, דבריך יאמנו, ואתה גם עושר גם כבוד תנחל" (עמ' 137). בשיטת ה'היפכא מסתברא' הסאטירית חושף הסאטיריקן את דרכיהם הנלוזות של החסידים.

וכן הוא ממשיך לאפיין את החסידים בתיאורים בוטים, שגם בהם הוא מעלה את תכונותיהם השליליות שהנפטר יכול היה לאמצן כביכול ואזוי היה זוכה לחיי עולם הבא 'חסידיים': "הלא אך בזאת יתחסד המתחסד מחוא כף, ושתה יין שרף למכביר, ונתון פדיון נפש לרבו. אם כזאת תעשה, אז תיתם ונקית מפשע רב. אלה [קללה?]? ונאוף וגזול ורצוח והשבע לשקר ועשות כל נבלה. - כה יעצתיך, אולם בעצתי בחלה נפשיך, אמת אהבת, ותשנא כל שקר, צדק אחזת הרחקת כל רשע," (עמ' 137). ומשום כך אינו יכול להצילו ואף "רב כפר לרבי כל יצילך, נצח על מוקדה נפשך..." (עמ' 138).

אך ידידו המשכיל 'שגה' ובחר באלטרנטיבה הקוטבית: אמת וצדק, ועל כן יירד לכאורה, על פי המישחק הסאטירי, אלי שחת שאולה.

הסאטירה האלגורית "חסידות וחכמה": רבות מן הסאטירות של ארטור מתרחשות כחזיון בחלום ונושאות אווירה סיוטית. כזאת היא הסאטירה האלגורית "חסידות וחכמה"⁸; שבה החסידות והחכמה מופיעות בחלום הלילה כדמויות נשים ומתמודדות על נפשו של המספר.

מתוך סיפורו בגוף ראשון של הדובר מתקבל תיאור אורחם ורבעם של החסידים. הוא מספר כי נמשך אל "להקת המתחסדים, אנשים שונים במעשיהם, זר מעשיהם, נכריה עבודתם", ומתאר את מנהגיו החדשים כחיקוי להליכותיהם: "כאחד מרביהם התנקיתי והסיכותי את רגלי בבקר בבקר, וכותלי בית המדרש הבאישו נמקו מרוב המים אשר הריקותי עליהם יום יום מחוץ ומבית. בהכוני לערוך תפילתי, פאות ראשי נטפו מים, כי במקוה מים סרוחים רחצתי בנקיון את בשרי" (עמ' 139). תיאור סאטירי זה מתרכז בטבילות הרבות במיקווה לשם טהרה ועם זאת 'הסכת רגליו' על כותלי בית המדרש כמנהגי חסידי לכאורה. מנהגי התפילה מצוירים בהגזמה כפעולות משונות ובלתי שפויות: בתפילתו מחא כף, "עקמתי פנים לחרדת כל רואה, פשקתי שפתים ואנהום כדוב, ועיני התהפכו בחוריהן". כך נהג, אמנם, כאילו היה חד מחברותא, אך "רחוק מהם במחשבותי" מגלה המספר את צפונות לבו (עמ' 139).

החסידות מנסה לפתות אותו ללכת בעקבותיה ומתארת את רוב 'הטוב' שיקבל אם יהיה 'קדוש' חסידי: חסידי יבואו אליו לקבל עצתו וברכתו לכל מיקרה שיקרה להם: חולי, עקרות, סכסוכים, שידוכים, ייעוץ במסחר. וכתמורה יעניקו לו כבוד ועושר (עמ' 142-143). כל אלה מצטיירים כדרכי החסידים והרביים שלהם. גם בסאטירה זו מתעל ארטור את גיבורו בנתיב הנכון. בחלום בוחר המספר בחכמה והחסידות נמוגה לה, ועם הקיצו

ידע כי בחירתו טובה הייתה (עמ' 147).

"תלונות סני וסנסני וסמנגלוף", אף היא סאטירה נוקבת על החסידים שבה יצר ארטור את דמות 'הצופה לבית ישראל', שלאחר זמן נקבעה ככותרת ספרו. ארטור מתאר את תפקידו ותכונתו של הצופה: "הצופה הזה עיניו יחזו חזיונות בחלום ובהקיץ, ועפעפיו יבחנו בני ישראל באמונותיהם ובמעשיהם, במנהגיהם ובכל תהלוכותיהם" (עמ' 107).¹⁰

'הצופה' ממלא את תפקידו על פי המתכונת התנכית: "צפה נתתיך לבית ישראל" (יחזקאל ג', י"ז). בשליחותו החדשה, הוא לא רק חוזה את העתיד אלא גם בוחן את מצבם הרוחני והתרבותי העכשווי של היהודים בגליציה תוך מיקוד המבט הסאטירי על אורחותיהם של החסידים. לאחר שהטיב לבו בשתיית יין שרף, כנהוג, כדי שיתגלו לעיניו שוכני מעלה כפי שהם מתגלים לרביי החסידים, מקבל הצופה מגילת ספר הכתובה "מכתב מלאכים כמכתב הרשום בכתבי המקובלים" (עמ' 108). במגילה מתלוננים השרפים וחיות הקודש על רביי החסידים המקימים להם מלאכים לאלפים ולרבבות מתוך שכרותם, ועל ההמון המאמין בהם ופוחד מפניהם (שם). הצופה נדרש לקרוא בגרון לבל ייחתו משעירים ומשדים ולבל יבטחו במלאכים "כי יצירי מחשבותיכם כמעשי אצבעותיכם אלילים הם" (עמ' 111).¹¹

סאטירה זו מצטרפת לשורת ההתקפות על החסידים והחסידות שהתפרסמו בכתב-העת, חלקן במסגרת הספרות היפה, כגון הסאטירות של ארטור, וחלקן במאמרים על מנהגים פסולים ואמונות טפלות במאמריהם של יהודה ליב מיזיס ואחרים.

יוסף פרל ופולמוס מתן צדקה לקופת ר' מאיר בעל הנס

אחת ההתקפות הקשות על מנהג שרווח בין שלומי אמוני ישראל (ובהם גם החסידים) נערכה על ידי יוסף פרל (1839-1773), מראשי המשכילים בגליציה. הוא פרסם סדרת איגרות-מאמרים פולמוסיים מתוך ספר שהוכן לדפוס בשם *כתיבת למאור*. אף על פי שהספר אושר להדפסה על ידי הצנזורה, פרל החליט שלא להוציאו מחשש למיעוט התפוצה ולהפסדים.¹² האיגרות דנות במנהג מתן צדקה לקופת ר' מאיר בעל הנס, דיון הנושא אופי תוקפני מובהק ומכוון לנגח את החסידות והחסידים על מנהגי הבל שאינם מגופה של היהדות.

העורך, גולדנברג, מדווח כיצד עלה בידו לקבל את האיגרות: "ואנכי הִליתי את פני ידידי האדון העומד לעזרת עמו הרב החכם הגביר היקר, פאר אומתו הר"ר יוסף פערל נ"י ראש ומיסד בית החינוך אשר בעירנו, למסרם בידי למען אבורם בכרמי ואאספם במחברתי, לזכות בהם את הרבים, ונענה לי החכם היקר הזה" (עמ' 16).¹³ לגבי המו"ל הייתה זו הזדמנות מיוחדת להקדיש מאמר לנושא רלוונטי ומעשי בחיי היום יום, שיש בו נופך של חקר מנהג מקובל בחוגים חרדיים וניפויו מהשפעות זרות, כדרכם של החוקרים האחרים.

פרל מסביר את הרקע לפולמוס זה: לאַחַר שביקשו להשתמש בקופות הצדקה ל"נשמת ר' מאיר בעל הנס" לשם בדיק בית הכנסת הישן, הפיץ חסיד אחד שמועה

"במחנה העברים כי [אחד מאנשי הקהילה] חירף וגידף את התנא ר' מאיר, וכך התגלע סכסוך בין אנשי הקהילה והופצו "כתבי שטנה" ביניהם (עמ' 17). הפולמוס התרחש שנים לא מעטות לפני פרסומו ב*כרם חמד*, בשנת תקע"ז (1817) ותקפ"ב (1822), והעלאתו מחדש בשנת תקצ"ו (1836) נועדה לתקוף את החסידים. מחבר האיגרות, שאֵל נכון הוא יוסף פרל, מביא את סיפור המסגרת ואת שלוש האיגרות שכתב בנושא זה כדי להגן על פב"פ (פלוני בן פלוני), מאנשי הקהילה, שלפי השמועה שהפיצו החסידים "לעג על מנהג הנדבות על הדלקת נרות עבור נשמת ר' מאיר בעל הנס" ו"זלזל בכבוד אדונינו התנא האלקי רבינו מאיר זללה"ה [זכרונו לברכה לחיי העולם הבא]" (עמ' 18). גם במאמר ענייני נדרש פרל לדרכי הסאטירה שהיה אמון עליהן בהעמידו פנים כמשתומם: איך יכול "איש אשר בשם ישראל יכונה" (שם) לפגוע בתנא האלוהי שחז"ל שבחוהו "שהיה יודע כל התורה בדקדוק חסרות ויתרות בעל פה" (עמ' 19). כעומד מן הצד הוא נכון להכותו "על קדקדו מבלי לאות הכה ופצוע לבל השאיר לו מתום עד אשר יחול עלי עפר, ויאמר: אַל נא סלח כי פשעתי בך ובעבדך בחירך" (עמ' 19). פרל נדרש אפוא לדרכי גזומה שכבר הועלו בסאטירות משכיליות שלו עצמו ושל קודמיו.¹⁴ ושעל כן החליט כצופה אובייקטיבי לכאורה לחקור על דבר המנהג הזה. ולאחר חקירות ודרישות מבטל מחבר האיגרות את מנהג הדלקת נרות לנשמתו של ר' מאיר משום שאין למנהג זה אסמכתא "בספרי הקדמונים והאחרונים ז"ל" (עמ' 19).¹⁵ הוא גם מביא הוכחות שייחוס המנהג לבעש"ט הוא שגוי, כי הדבר לא יצא מפי הבעש"ט והוא לא נהג כך מימיו, ואף לא הזכיר המנהג בשום ספר מספרי תלמידיו או רעיו (עמ' 20). מנהג זה אינו קבוע ומבוסס כיוון שהתחילו לנהוג לפיו רק כעשרים שנה קודם לכן (עמ' 25). פרל מסביר את ייחוס המנהג לבעש"ט: מאז התפשטה כת "הבעשטנים" בפולין כאשר לומדי התורה היו עדיין החשובים בבני עמנו, רצו אנשי הכת להראות שהבעשט הוא לא רק בעל שם אלא גם "בתורת ה' לו יד ושם, ולכן היו תולים בו מאמרים ודרשות שונות אשר לא ידע מהם בחייו" (עמ' 27, בהערה). ובימינו מוסיפים לנהוג כך: ממצאיים סגולות וקמיעות ורפואות ותולים אותם בבעש"ט (שם).

פרל מותח ביקורת על החסידים לא כמשכיל אלא כיהודי החרד לדבר ה', באומר שהם הנהיגו שינויים בקביעת זמן התפילות, ונהגו לאַחַר את זמן תפילת מנחה. ההסבר ש"הם אינם משגיחים על הזמן" נדחה לדבריו כ"אפיקורסות גדולה", שהרי כך "נתרועע היסוד והבנין של דת תו"הק [תורתנו הקדושה]" (עמ' 33).

פרל נדרש להשוואות היסטוריות לשם ניגוח תופעת החסידות: הוא מְשווה את הכת החסידית לכיתות של משיחי השקר שבתאי צבי ויעקב פרנק שגרמו לדעות משובשות אשר נמשכו גם לאחר זמנם; הכיתות החדשות "נתהוו ע"י אנשים אשר נבוכו בדרכי האמונה, ולמדו למודי שקר ודרכים חדשים בעבודת השם" ואין כוונתם טהורה (עמ' 34). הוא מאשים את ראשי החסידות בהתחזות; הם מגלים פנים בתורה שלא כהלכה, אומרים דברים הנשמעים לשתים פנים, עושים תנועות משונות, ודורשים דרשות בלתי מובנות "וכאלה מעשי תעתועים, הוא למאיר עיני הגולה יחשב, ואף אם אינו יודע הלכה אחת כראוי, כולם סרים למשמעתו משתחווים מול הדרת קדשו, ואומרים אלה אלהיך ישראל". ומנגד, "צדיקי הדור באמת, אנשים אוהבים את ה' ואת עמו, אשר בתורת ה' חפצם, מתענוגי העולם הזה מרוחקים, המענים ומסגפים את גופם ומוכנים למסור את גופם על

קדושת השם יתברך ויתעלה, הם ללעג ולקלס בעיני המתחסדים, כ"א [כל אחד] מהם יצחק להם ויאמר: ראו את האיש הזה מנהג אבותיו בידו ולא ידע דרך ה'..." (עמ' 34). פרל קורא למנהיגי הדור להסיר את קופות ר' מאיר בעל הנס מבתי הכנסת, ומכנה את יריביו החסידים "אנשים המתחסדים והמתקדשים והמטהרים, פועלי שקר" (עמ' 38).

חלקם של משכילי איטליה בביקורת על החסידים

במערכה זו נוצרה חזית משותפת נגד החסידות שבה השתתפו לא רק אנשי גליציה שסבלו ישירות מהתקפות החסידים עליהם אלא גם מלומדי איטליה, שבארצם לא הייתה תופעת החסידות ניכרת, ושעל כן לא התעמתו ישירות עם החסידים. כרם חמד מתגלית אפוא תופעה מעניינת וחשובה המעידה על חזית משכילית אחידה נגד החסידים, שבה מזדהים המשכילים שלא התעמתו עם החסידות עם עמיתיהם המשכילים בגליציה.

ראשי המשכילים באיטליה באותה תקופה, שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) (1800-1865) ויצחק שמואל ריגיו (יש"ר) (1784-1855) השמיעו דברים חריפים בגנות החסידות והחסידים, ובכך גילו את הזדהותם עם מלומדי גליציה שאת עמדתם אימצו. שד"ל, מן המתונים שבין המשכילים בגישתם הדתית, יוצא בדברים בוטים נגד ר' ישראל בעל שם טוב "אשר התעה את בני ישראל בארצכם בדור החולף".¹⁶ מכתבו נושא אופי נצחני ובשונה מן המשכילים האחרים, הוא מתאר את תגובתו הרגשית הישירה לתופעת החסידות בפנייתו אל מכותבו, עורך כרם חמד שמואל ליב גולדנברג: "לא אדע האצחק אם אבכה על השמועה אשר השמעת ידידי על האיש אשר בשם ישראל יכונה, שמו כשם רבו, הוא ישראל בעל שם טוב המפורסם..." (עמ' 149). כמשכיל רציונליסט, שד"ל לועג למסורת החסידית האומרת שהבעש"ט קיבל סודות ורזים מר' אדם, אשר ניחן בכוחות מופלאים שבאמצעותם העתיק הרים ממקומם וקירבם זה לזה וקטנם גיא בין הרים לבל ייפול הצדיק בלכתו והוא שרוי בשרעפים, וכך חזרו והתרחקו וחזרו והתקרבו בדרכו של הצדיק. בין יתר הנפלאות שמונה שד"ל בלגלוג: "הוא הבעש"ט אשר מצא את הצפרדע במדבר, אשר נתגלגלה בו נפש יהודי המזלזל בנטילת ידים, ופדה מני שחת את הנפש ההיא אשר כבר עברו עליה חמש מאות שנה שהיתה בצפרדע", ועוד כהנה וכהנה נפלאות ואותות ומופתים המיוחסים לבעש"ט ששד"ל שם אותם ללעג ולקלס.

מהתייחסות היסטורית לבעש"ט, שד"ל עובר לתאר את אחד הרביים החסידיים בזמנו, הנהוג באצילות ועם זאת אורחותיו מזרזים: הוא רוכב במרכבה ומעשן מיקטרת, ומושיט ידו לשלום "בעינים עצומות ובתנועות משונות". המון העם נוהה אחריו, ו"תועי הלבב" נותנים לו מכספם ומזהבם למען ירפא את חוליהם ויפקוד נשים עקרות וישלח ברכה בכל מעשה ידיהם. תיאורים אלה לקוחים מאוצר הסאטירה האנטי-חסידי של ששד"ל הכיר, כנראה, מתוך מגלה טמירין ומאמר הביקורת של ש"ר על סאטירה זו של פרל שהתפרסמה בבכורי העתים.¹⁷

כוחה של ביקורתו בחזרה על תגובתו האישית בשאלתו הריטורית: "האצחק

ידידי, על אלה, האבכה?" והוא ממשיך למתוח ביקורת על המון העם המתפתה "אחרי אדם נעור וריק מכל חכמה ומכל מדה טובה, ויגדלוהו וירוממוהו למעלה למעלה ממדרגת היותר שלמים במין האנושי, עד יאמינו שיוכל לשנות סדרי בראשית, וכל אשר יחפוץ יעשה בשמים ובארץ" (עמ' 150). החסידים מאמינים בניסים שעשה בעקבות האמונה המקובלת בניסים שנעשו בימי התנ"ך והתלמוד. ו"שד"ל מוחה: "איך טח מראות עיניהם, מהשכיל לבותם, לבלתי הבחין בין הקדש ובין החול, ובין הטמא ובין הטהור? הכאלה המתחסדים היו הקדושים הקדמונים, אשר תפלותם לרצון לפני ה', ומשאלותם ימלא?" (עמ' 150). הוא מאפיין את 'המתחסדים' כרודפי בצע, שטופים "במאכל ובמשתה ובשאר הנאות".

שוב הוא חוזר על שאלתו, "ידידי, הנצחק על אולת כזאת? לא, חלילה לנו! אך במר נפש נבכה ונתאונן על רוח עושים, עורון ותמהון לבב, אשר שפך ה' באפו ובחמתו על עם סגולתו, אשר לפנים עם חכם ונבון יאמר לו. איכה יועם זהב, תשתנה האמונה הטהורה" (עמ' 151).

לעומת ביקורת קשה זו על הבעש"ט והחסידים, ועל אמונותיהם הטפלות ומנהגיהם הכחבים, מציג שד"ל את מעשיהם הטובים של אחדים מעשירי מנטובה וליורנו שנפטרו והשאירו ירושות להקמת בית חינוך ובית חולים לשיפור הסיעוד והחינוך בקהילותיהם (עמ' 151-152).

יש"ר: גם המשכיל האיטלקי יש"ר, שאף הוא לא נאלץ להתמודד אישית עם תופעת החסידות, מותח ביקורת ישירה על החסידים.¹⁸ הוא מכנה אותם, כמשכילים אחרים, "הבעש"נים משוללי כל מדע חוזי שקר ורופאי אליל", ומפנה את הקורא אל מגלה טמירין, הסאטירה של יוסף פרל, שבו "נגלו תועבותיהם" של "הבעש"נים המתארים עצמם חסידים אע"פי שאינם אנשי מעשה". יש"ר מתאר תגובת כל אדם כלפי החסידים ודרכם: "עד היותר לשמה ולזרא לעיני כל בעלי שכל וגעלה נפשו אותם" (עמ' 70).

שוב, כצופה מן החוץ, הוא שוקל אפשרות של תיקון, אך הוא דוחה אותו: "כמעט אשוב שלפניהם ננעלו שערי התשובה לרוב שקיעתם ברפש טיט המדות המגונות ולגודל נבלותם ושקוציהם". מעניין כי יש"ר מאשים את המשכילים עצמם במקצת על "נטייתם זו מן הדרך הישרה", בהשפעת ספרי הקבלה הרבים שנדפסו. כי "המה התעו את לבבם בהעביר במ את חשקת הפליאות, והסיתם לסור מתמימות דרכי תורתנו הקדושה. ויען היותר מאז מואסי העיון והחקירה, נתפתו בנקל אחרי הסודות הנסתרות והם לא ידעו ואשמו" (עמ' 70). וכפי שאפשר להיווכח מן החומר שנדפס בכרם חמד, המשכילים התנגדו לרוב לקבלה ולמסתורין שבעקבותיה.

כרם חמד חושף בזה תופעה מעניינת וחשובה המעידה על חזית משכילית אחידה נגד החסידים, שבה מזדהים המשכילים שלא התעמתו עם החסידות עם עמיתיהם המשכילים בגליציה.

החשוב לענייננו הוא שמשכילים אלה נשענו בדרך כלל על הסאטירה האנטי-חסידי של פרל, מגלה טמירין, כמקור שחשף את מעלליהם של החסידים, כפי שהם עצמם מציינים זאת. אך ליש"ר היו גם מקורות נוספים: מוסדות תבל לדוד הכהן פריזנהויזן וספר קורות הכתות לפרץ בעער (עמ' 70).

התקפה על החסידות והחסידים בביקורת ספרותית

שלמה יהודה ראפפורט (שי"ר), שהחסידים התנגדו למינויו כרב בטארנופול ורדפוהו לכשנתמנה, פרסם ביקורת על ספרו של פרל *בוהן צדיק* שבה תיאר את אמונותיהם הטפלות ומנהגייהם המוזרים של החסידים ואת התפרעויותיהם בתפילה במיטב התיאורים של הסאטירה האנטי-חסידית.

שי"ר על *בוהן צדיק* של פרל: בעוד שי"ר מטפל מאחורי הקלעים באפשרות שימונה כרב בטארנופול (בכסליו תקצ"ח, 1837), ואוליי בעת שכבר עבר לכהונתו החדשה, הוא עסק בכתובת ביקורת על ספרו של יוסף פרל *בוהן צדיק*, שנדפס בפראג באותה שנה.¹⁹ שי"ר הדפיס את הביקורת בלא חתימת שמו בכרך ד' של *כרם חמד* שהופיע בשנת תקצ"ט.²⁰ יש להניח כי פרל, שעמד מאחורי מינויו של שי"ר כרב בטארנופול, היה מרוצה מהביקורת וידע מיהו מחברה, כשם ששי"ר ידע מיהו המחבר האלמוני של *בוהן צדיק*. כזכור, היה זה שי"ר שפרסם את הביקורת על *מגלה טמירין* בכורי העתים.²¹

הביקורת נכתבה במתכונת של איגרת, כדוגמת הפורמט של *בוהן צדיק*, המופנית לכאורה למכתב אלמוני "בקצה ארץ אשכנז", שבהיעדר כיתות חסידיות במקומו בוודאי אינו מתמצא היטב בענייני החסידים, בדעותיהם ואורחות חייהם. על כן 'שולח' אליו המבקר את הספר *בוהן צדיק* ואת איגרתו-ביקורתו זו כדי שיוכל ללמוד על מצב היהודים "בארצות צפון" (מכתב י', עמ' 45).

תחילה מהלל שי"ר את מחבר הספר *בוהן צדיק* שכבר קנה לו את עולמו בפרסום "חיבורו המפואר" *מגלה טמירין*. הוא מוסר, כי ספר זה היה נפוץ ורבים נדרשו לו, וכדי ללמוד עוד עליו הוא מפנה את קוראו לביקורתו שנדפסה בכורי העתים. לדברי המבקר, הספר "פעל נפלאות בקרב הארץ", וחסידים שזוהו בתכונותיהן של דמויות המופיעות בספר בושו ונכלמו (שם). התקווה הייתה כי בעקבות הסאטירה *מגלה טמירין* ימעטו 'המתחסדים' - הכינוי לחסידים שרווח בלשון המשכילים - אך התקווה התבדתה ומספר החסידים עלה ורב. המבקר מתייחס אליהם בתיעוב בלתי נסתר: "כלו חנף ומרע, כלו תועבה ומזמתה, מנשוא פנים עד שפל ובזוי, השחיתו התעיבו עליה אין עשה טוב אין גם אחד" (עמ' 46).

שי"ר מתאר את מעלליהם בפירוט על פי מיטב התיאורים של הסאטירה האנטי-חסידית²²: "בית ועד כזה ("קלויז") היה באמת למערת פריצים [...] יתחברו בו רק להתהולל ולצחק. [...] עוברים ממש על כל עשרת הדברות [...] ואחר ילכו למקום התפלה, יתקלסו ישחקו, יריעו יצעקו, כפים יספקו. ירעשו יחרדו, ידלגו ירקדו, יגילו ירעדו. ופעם ישכרו, החוצה יסערו, יהמו יחמרו" (מכתב י', עמ' 47).

ביקורתו של שי"ר מופנית גם לחוגים שאינם חסידים. הוא מאשים את 'הלומדים' - וקרוב לוודאי שכוונתו ל'מתנגדים' ולרבנים שהדגישו בעיקר את לימוד התלמוד כערך עליון - שאמנם שמחו על הביקורת במגלה *טמירין* אך לא עשו דבר להרחיק את 'המתחסדים'. האשמה זו חלה גם לגבי חלק מן המשכילים שאף הם אמנם נהנו מהסאטירה אך לא עשו דבר ממשי נגד החסידים (עמ' 48-49). וכך צעיר שהתחיל את דרכו כחסיד, ועתה הוא מתלבט בשאלת הזדהותו עם החסידים, אינו מקבל הדרכה מתאימה לא מ'הלומדים התלמודיים' ואף לא מן המשכילים (עמ' 50). ביקורת נוקבת

זו תופסת את תופעת החסידות בהיקפה הכלל-יהודי ומאשימה את המנהיגות היהודית והמשכילית באלם ובשיתוק לנוכח התגברות החסידות.

על מחבר הסאטירה הראשונה, *מגלה טמירין*, מרבה המבקר בשבחים בכותבו כי "כל קורא הי' מוכרח להודות כי אומן גדול הוא המחבר הזה במלאכת הציור; לא החסיר קו אחד מכל הצורות אשר הציג לעינינו" (עמ' 46). ואילו בבוטן צדיק, קובע שי"ר, צעד המחבר צעד נוסף והפנה את ביקורתו לא רק כנגד 'המתחסדים' אלא "נגד כל סכלות ועול מצדדים שונים" (עמ' 51). המבקר משבח את המחבר על כישרונו להשתמש ב"לשון ערומים עם בינה יתירה" ולהשיג את מטרתו הסאטירית "ע"י המצאות חדשות ונפלאות".

המאבק בין ההשכלה והחסידות ניכר *בכרם חמד* יותר מאשר בבכורי העתים שבו התחמקו העורכים מהתמודדות זו, ואך מאמר הביקורת של שי"ר על *מגלה טמירין* מציין את הסאטירה האנטי-חסידית שם.

הערות

1. משה פלאי, *כרם חמד: חכמת ישראל היא 'בנה החדשה': מפתח מוער לכרם חמד, כתב-העת העברי של ההשכלה בגליציה ובאיטליה (תקצ"ג-תרס"ז) (ירושלים, תשס"ט).*
2. ליב וטצ'ר, *מעשה תעתועים (שיטכטוי [פרנקפורט?], 1789)*. ראה מאמרה של רחל אליאור, "נתן אדלר והעדה החסידיית בפרנקפורט", *ציון*, נ"ט, 1 (1994), עמ' 31-94.
3. [ישראל מאיר ברסלאן], *חרב נוקמת נקם ברית (ודסאו, תקע"ט)*. עוד על ההיכל הרפורמי והפולמוס שהתגלע בעקבותיו, ראה בספרי *The Age of Haskalah*, (Lanham, 2006).
4. מכתב כ"ה - [דברי חיזוק למשכיל צעיר שחסידי עירו איימו עליו בחרם] [מכתב] / פלאי. *כרם חמד*, א': 90-92. 1833 [תקצ"ג]. המכתב מובא בקובץ *מכתבים (למברג, תקפ"ז)* של מאיר הלוי לטריס, עמ' י"טז, וכן בספרו של לטריס, *זכרון בספר (וינה, 1869)*, עמ' 65-69, ובסופו קטע שהושמט מן המכתב שנדפס פה. המכתב מובא גם בכתבי רבי נחמן קרוכמאל, בעריכת שמעון ראבידוביץ (ברלין, תרפ"ד; מהד' שנייה: וולתאם, מאסס, תשכ"א), עמ' תט"ז-ת"ח.
5. מכתב ח' - תשובה (על חיבוריו שארית יהודה ו"תולדות רבינו סעדיה גאון" וחקירותיו בעניני עם ישראל) [מכתב] / שי"ר [שלמה יהודה ראפפורט]. *כרם חמד*, א': 20-23. 1833 [תקצ"ג].
6. מכתב ג' w (על דבר מכתב הכ"ג *בכרם חמד* מחברת ראשונה) [מכתב] / *** [שי"ר]. *כרם חמד*, ג': 38-53. תקצ"ח.
7. מכתב ל"ט - [חזיון בארץ הרפאים] [חזיון כמכתב] / יצחק ערטער. *כרם חמד*, א': 137-139. 1833 [תקצ"ג]. עוד על דרכי הסאטירה של ארטור, ראה בספרי *סוגות וסוגיות בספרות ההשכלה העברית: הז'אנר המשכילי ואבזורייהו (ישראל, 1999)*, פרק ב'.
8. מכתב כ"ב - *חסידות וחכמה [סאטירה אלגורית]* / יצחק ערטער. *כרם חמד*, ב': 138-147. 1836 [תקצ"ו]. הסאטירה נדפסה *בהצופה* לבית ישראל (וינה, תרי"ח).
9. ראה בהערה 8.
10. מכתב ט' [א] - [על הסאטיריות שפרסם ותכונת הצופה לבית ישראל] [מכתב] / יצחק ערטער. *כרם חמד*, ג': 106-107. תקצ"ח.

11. [מכתב ט"ו] [ב] - תלונות סני וסנסני וסמנגלוף [סאטירה] / יצחק ערטער. כרם חמד, ג': 107-111. תקצ"ח. הסאטירה נדפסה בהוצפה לבית ישראל.
12. ראה דיון מפורט על כך בלוויית מראי מקומות במאמרו של ורסס, "חיבור סאטירי לא-נודע של יוסף פרל", [כתב-העת 'כרם חמד' וסופריו בעיני חסיד", הספרות, א, 1 (אביב תשכ"ח), עמ' 209, וכן במאמרו של גלבר, "תולדות יהודי טרנופול", אנציקלופדיה של גלויות, ג' (ירושלים, 1955), עמ' 74-75; ובספרו של רפאל מאהלר, החסידות וההשכלה (מרחביה, 1961), עמ' 162-163.
13. [מכתב ב'] אגרת שניה [על דבר הנדבות לנשמת ר' מאיר בעל הנס] [מאמר כמכתב] / פלוני אלמוני. כרם חמד, ב': 18-24. 1836 [תקצ"ו].
14. ראה מגלה טמירין של פרל וכתב יושד (ברליון, תקנ"ה) של שאול ברליון. על דרכי הסאטירה, ראה שמואל ורסס, "שיטות הסאטירה של יוסף פרל", סיפור ושורשו (רמת-גן, 1971), פלאי, סוגות וסוגיות בסיפרות ההשכלה העברית: הז'אנר המשכילי ואבירייהו, עמ' 138-204.
15. מכתב ב' - [מאת יוסף פערל, ונלוו אליו ג' אגרות על דבר הנדבות על נשמת ר' מאיר בעל הנס] [מכתב] / יוסף פערל. כרם חמד, ב': 16-18. 1836 [תקצ"ו]; [מכתב ב'] אגרת ראשונה - אל האיש אשר כתב כתבי שטנה בשנת תקע"ז [מכתב] / פלוני. כרם חמד, ב': 18. 1836 [תקצ"ו]; [מכתב ב'] אגרת שניה - [על דבר הנדבות לנשמת ר' מאיר בעל הנס] [מאמר כמכתב] / פלוני אלמוני. כרם חמד, ב': 18-24. 1836 [תקצ"ו]; [מכתב ב'] אגרת שלישית - [על דבר הנדבות לנשמת ר' מאיר בעל הנס] [מאמר כמכתב] / פלוני אלמוני. כרם חמד, ב': 24-39. 1836 [תקצ"ו].
16. מכתב כ"ד - [מדבר על דבר התהוללות ישראל מתחסד, ועל דבר צוואת נדיבי לב, עושי צדקה בלכתם ארץ החיים] [מכתב] / שמואל דוד לוצאטו. כרם חמד, ב': 149-153. 1836 [תקצ"ו]. על יחסם של משכילי איטליה לחסידות ראה בפרק "החסידות בעיני ספרות ההשכלה" בספרו של שמואל ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה (ירושלים, תק"ן), עמ' 101.
17. ראה בהערה 20.
18. מכתב י"ז - [ביקורת החסידים והקראים] [מכתב] / י"ש"ר [יצחק שמואל ריגיון]. כרם חמד, א': 70-71. 1833 [תקצ"ג].
19. [יוסף פרל], ספר בוחן צדיק (פראג, 1838), נדפס ללא שם המחבר.
20. מכתב י' - [על ספר בוחן צדיק הנדפס מחדש בפראג] [ביקורת כמכתב] / [ש"י"ר]. כרם חמד, ד': 45-57. תקצ"ט.
21. עובדיה בן פתחיה [יוסף פרל], מגלה טמירין (וינה, 1819); בקורת [ביקורת הספר מגלה טמירין] / פלאי. בכורי העתים, י"ב: 175-181. תקצ"ב. המאמר מיוחס לשי"ר.
22. השווה התיאור הסאטירי (לאו דווקא אנטי חסידי) של מאיר ישראל ברסלאו, חרב נוקמת נקם ברית, עמ' 6-7.